

datum in procedure:

datum aanwijzing:

errata:

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van
het beschermd stadsgezicht **Spijkerkwartier-Boulevardkwartier**
gemeente Arnhem (Gelderland)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Foto: Parkstraat 30-32

ARNHEM, SPIJKERKWARTIER-BOULEVARDKWARTIER

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Spijkerkwartier-Boulevardkwartier te Arnhem als beschermd stadsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

INLEIDING

Het beschermd stadsgezicht Spijkerkwartier-Boulevardkwartier ligt aan de oostkant van het centrum van de stad Arnhem, tussen de Steenstraat, de spoorlijn Arnhem-Zevenaar/Zwolle, de Boulevard Heuvelink en de Eusebiusbuitensingel (*kaart 1*).

Binnen het gezicht kunnen twee deelgebieden worden onderscheiden. Het noordelijke deel is het *Spijkerkwartier*, vernoemd naar de twee spijkers (voorraadschuren, later versterkte huizen) die in dit gebied lagen. Het zuidelijke deel is het *Boulevardkwartier*, vernoemd naar Boulevard Heuvelink, ontworpen door H.J. Heuvelink jr. De grens tussen de twee kwartieren wordt globaal gezien gevormd door de Parkstraat; in de noord-zuidgerichte straten is echter sprake van enige overlap in de wijze van aanleg en bebouwing.

Afgezien van enkele oudere elementen zijn aanleg en bebouwing 19^e-eeuws; een klein deel van de bebouwing dateert echter uit de 20^e eeuw. Het geheel heeft een sterk planmatig karakter. Het Spijkerkwartier werd vanaf het midden van de 19^e eeuw het eerst ontwikkeld. Aan rechte, relatief smalle straten staan kleine, aaneengebouwde herenhuizen, die oorspronkelijk bestemd waren voor de middenstand.

Het Boulevardkwartier werd vanaf 1877 gerealiseerd op basis van het zogenaamde Boulevardplan van H.J. Heuvelink jr. Dit deel heeft een veel groener karakter, een ruimere opzet en is voornamelijk bebouwd met grote, aaneengesloten herenhuizen alsmede enkele (dubbele) villa's. De hoofdstructuur wordt vooral bepaald door de brede, gebogen Boulevard Heuvelink.

Het Spijkerkwartier en Boulevardkwartier zijn ongeveer een eeuw na de aanleg nog altijd aantrekkelijke, sterk samenhangende delen van de stad Arnhem, dankzij de heldere opzet, de goede onderlinge afstemming van architectuur en stedenbouw en het hoge gehalte aan waardevolle bebouwing (vanuit architectonisch oogpunt). Gedurende de afgelopen jaren zijn in het kader van monumentenzorg en stadsvernieuwing vele panden gerestaureerd, gerenoveerd of door nieuwbouw vervangen.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Situatie begin 19^e eeuw

Van oorsprong behoorde het grondgebied van de twee kwartieren tot het landelijk gebied in de directe omgeving van de stad Arnhem, gelegen in het overgangsgebied van het zand- en rivierkleilandschap. De aanwezigheid van twee verschillende landschapstypen kwam tot uiting in de vorm en manier van verkavelen. Het tot het zandlandschap behorende deel was hoger gelegen en had een grillige, blokvormige verkaveling met als basis de Steenstraat en de omwalling. Het rivierkleilandschap betrof een lager gelegen, drassig en open gebied (Het Arnhemse Broek), met een strenge, orthogonale verkaveling met als basis de Broekstraat.

Belangrijke structurerende elementen waren de weg van Arnhem naar Zutphen (Steenstraat) aan de noordzijde, de om de binnenstad gelegen Stads-singel en de restanten van de vestingwerken met hun karakteristieke puntige vormen aan de westzijde. Door het gebied stroomden de Molenbeek en de Rietbeek. Laatstgenoemde beek deed dienst als afwatering voor het singelgebied.

Vanaf de Steenstraat liepen drie wegen in zuidelijke richting. Vanaf de binnenstad gezien waren dat achtereenvolgens de huidige Boekhorstenstraat, Spijkerlaan en Hertogstraat. De Spijkerlaan was de oprijlaan naar het landgoed het Gelders Spijker, de Hertogstraat fungeerde als oprijlaan voor het spijker Den Hertog.

Op de kadastrale minuut van 1832 (situatie 1821) is te zien dat in het gebied al enige bebouwing aanwezig was (*kaart 2a*). De voornaamste bebouwing betrof de landgoederen het Gelders Spijker en het spijker Den Hertog.

Het Gelders Spijker was een uitgestrekt landgoed met een landhuis (gebouwd in 1617), gelegen te midden van hoge oude bomen en mooie waterpartijen. Het spijker Den Hertog was kleiner van omvang en had meer het uiterlijk van een versterkt huis door de aanwezigheid van een gracht; nog vóór 1878 werd het afgebroken.

De overige bebouwing stond vooral aan de Steenstraat en op kavels langs de Stadssingel en omvatte vooral groepen kleine, dicht opgebouwde woningen. In deze aanzetten tot de latere sloppenwijken leefden de mensen onder erbarmelijke omstandigheden.

Uitbreidingsplannen

Plan H.J. Heuvelink (1853)

In 1849 kreeg H.J. Heuvelink (1806-1867), stadsbouwmeester van 1841 tot 1862, opdracht om een uitbreidingsplan voor de stad te ontwerpen. Er was behoefte aan nieuwe bouwgrond voor de gegoede stand, omdat de singelbebouwingsplannen van 1829 intussen vrijwel gerealiseerd waren en de opening van de spoorlijn Amsterdam-Arnhem (1845) een nieuwe groeiimpuls beloofde. Een nieuw uitbreidingsplan diende dan ook ruimte te scheppen voor de huisvesting van gegoeden, maar moest tevens corrigerend werken op enkele ongewenste ontwikkelingen in en om de stad. Arnhems goede naam als vestigingsstad stond op het spel, want de voortgaande sloppenbouw had de prachtige overgang van stad via plantsoen naar landschap verloren doen gaan. Deze fraaie overgang zou nog verder worden aangetast ten gevolge van de in 1852 gesloten overeenkomst voor de verlenging van de spoorlijn Amsterdam-Arnhem naar Duitsland, die op een dijklichaam zou worden aangelegd.

Heuvelink's 'Plan tot den uitleg van de stad Arnhem' was in 1853 gereed. In dit kader zijn vooral de plannen voor het gebied direct ten zuidoosten van de stad van belang (*kaart 2b*). Tegenover de binnensingels werd een nieuwe gordel van singels aangelegd, namelijk de Eusebius, Velper- en Jansbuitensingel. De aan deze singels te bouwen herenhuizen werden gericht op de stad, waardoor de spoordijk en de sloppen aan het oog werden onttrokken. Het landgoed het Gelders Spijker zou worden opgenomen in een parkachtige aanleg. Dit groene gebied zou de overgang tussen de stad en het buitengebied moeten verzachten. Voorts omvatte het plan de aanleg van een S-vormige buitensingel die een 'verbinding' zou leggen tussen de binnen- en buitensingels en de Steenstraat. Aan de nieuwe singel moesten statige (heren)huizen worden gebouwd met een vrij uitzicht over het uiterwaardengebied. Naast deze buitensingel waren twee nieuwe oost-westgerichte straten ontworpen, de huidige Spijkerstraat en de Parkstraat. Voorts zouden bestaande straten in het Spijkerkwartier verbreed worden om de wijk leefbaarder te maken.

Bij de uitvoering van het plan werd veel aan het particulier initiatief overgelaten. De overheid beperkte zich tot de aanleg, exploitatie dan wel subsidiëring van die delen die het aanzien van de stad in hoge mate bepaalden, waaronder de singels. Van het uitbreidingsplan werden slechts enkele onderdelen aangenomen, omdat het te weinig nieuwe bebouwingmogelijkheden omvatte. Die luxe kon de stad zich niet meer veroorloven.

Van het plan van H.J. Heuvelink was twintig jaar later dan ook slechts een klein deel werkelijkheid geworden. Het plandeel betreffende de nieuw te maken buitensingel werd in 1861 door de raad afgeblazen. Van de Spijkerstraat en de Parkstraat waren alleen de tussen de buitensingel en huidige Kastanje-laan gelegen delen aangelegd. De Parkstraat kreeg een smal profiel met aan weerszijden aaneengeschakelde herenhuizen. Als gevolg van het smalle profiel ontbraken er voortuinen. Door particulier initiatief werden de Spijkerstraat en omgeving bebouwd. Met uitzondering van de Spijkerstraat zelf - waar eveneens aaneengeschakelde herenhuizen verrezen - ontstond hier een zeer afwisselende bebouwing van kleine woningen en ook bedrijven die zich vooral op de binnenterreinen vestigden. De landgoederen het Gelders Spijker en Den Hertog hadden nog volledig hun oorspronkelijke omvang behouden. Ook het gebied tussen de Hertogstraat-Emmastraat en de spoordijk werd op overeenkomstige wijze aangelegd en bebouwd, hoewel het niet duidelijk tot het plangebied behoorde.

Boulevardplan (1877)

In 1877 presenteerde H.J. Heuvelink jr. zijn plan van uitbreiding aan de gemeenteraad. Door dit plan (*kaart 2c*), later bekend als het Boulevardplan, kwam een einde aan de tijd van planloosheid, waarin de stadsuitbreiding zonder uitgewerkte stedenbouwkundige visie, vrijwel geheel aan (op winst beluste) particulieren werd overgelaten.

Architect/bouwer H.J. Heuvelink jr., zoon van de eerdergenoemde, gelijknamige stadsbouwmeester, was eigenaar van een groot, laaggelegen gebied ten zuiden van het Gelders Spijker, dat nieuwe mogelijkheden bood voor stadsuitbreiding. Zijn Boulevardplan was grotendeels geënt op het nooit in zijn geheel uitgevoerde plan, dat zijn vader vijftien jaar geleden had ontworpen.

De planuitvoering kwam in handen van de Arnhemse Maatschappij tot exploitatie van onroerende zaken, met Heuvelink jr. als directeur. De gemeente verleende de maatschappij de nodige subsidie voor het bouwrijp maken van de drassige gronden. In ruil daarvoor ontving de gemeente het eigendom van de aan te leggen straten en wegen. Tevens werden de nodige gronden gereserveerd voor de gemeente ten behoeve van de bouw van scholen en dergelijke. Intussen trachtte de gemeente ook door middel van diverse bouwverordeningen meer greep te krijgen op de aanleg en de minimale breedte van nieuwe straten. Sinds de bouwverordening van 1880 moesten nieuwe straten minstens 12 meter breed zijn.

Het ruim opgezette plan omvatte in het bijzonder de aanleg van een brede boulevard (sinds 1901 Boulevard Heuvelink), die de ruggengraat van het nieuwe Boulevardkwartier moest gaan vormen. Mede door de ligging van het Gelders Spijker midden in het gebied, kreeg de Boulevard een opvallende S-vormige structuur. Behalve de Boulevard waren in het oorspronkelijke plan enkele andere brede straten opgenomen die de Boulevard met de bestaande delen van het Spijkerkwartier zouden gaan verbinden: de Rietgrachtstraat, het zuidelijke deel van de Kastanjelaan, en de Emmastraat. Ook de aanleg van de Prinsessestraat en de Singelstraat maakte deel uit van het plan.

Door de verkoop aan de gemeente van het Gelders Spijker in 1878 ontstond een nieuwe situatie: een groot gebied kwam vrij om te bebouwen. Een plan om van het voormalige landgoed een dierentuin te maken was al van tafel verdwenen. Na de afbraak van het oude landhuis - dat men aanvankelijk nog had willen sparen - in december 1879, werden de Prins Hendrikstraat en later de Schoolstraat aangelegd. Ook konden de Parkstraat en Spijkerstraat in oostelijke richting worden doorgetrokken. De Hertogstraat werd met de Emmastraat verlengd, terwijl de Boulevard nu ook aan de noordzijde bebouwd kon worden. Tot aan het einde van de 19^e eeuw hebben er verder geen ingrijpende infrastructurele veranderingen plaatsgevonden (*kaart 2c*).

Al met al had de exploitatie van de terreinen veel tijd in beslag genomen. De bebouwing kwam langzaam en in veel bescheidener vormen tot stand dan aanvankelijk de bedoeling was, vooral ook als gevolg van de suikercrisis in de jaren 1884-1885, waardoor aan de gouden 'Indische tijd' van Arnhem een einde kwam. Tal van Indische families verlieten Arnhem; een groot aantal villa's kwam leeg te staan en aan grote herenhuizen was geen behoefte meer. Pas vanaf omstreeks 1900 werden ook het oostelijke deel van de Boulevard, gelegen tussen de Prins Hendrikstraat en de Emmastraat, en het laatste stuk van de Parkstraat bebouwd (*kaart 2d*).

Bebouwing

Algemeen

De bebouwing dateert overwegend uit de tweede helft van de 19^e eeuw; enkele invullingen zijn echter van jonger datum. De oorspronkelijke doelstelling om de nieuwe kwartieren te bebouwen met woningen voor de gegoede stand kon niet overal worden verwezenlijkt. Met name langs en nabij de oudste straten van het huidige Spijkerkwartier was vooral vanaf het tweede kwart van de 19^e eeuw bebouwing van uiteenlopende en deels twijfelachtige allure ontstaan, die niet overal (direct) kon worden vervangen. Behalve dichtbebouwde sloppen met arbeiderswoningen waren er ook enkele bedrijven.

Mede om tot een behoorlijk aantal woningen te komen, werden zoveel mogelijk aaneengesloten reeksen herenhuizen gebouwd. De meeste woningen kregen tweeënhalve of drie bouwlagen (met een souterrain), beschikten over een gepleisterde gevel of een gevel voorzien van sierbanden. De woningen kregen vrijwel zonder uitzondering gevels met een sterk verticale geleding, terwijl voorts ook trappartijen, balkons en dakkapellen en diverse details bij veel panden werden toegepast.

Aan de breedste straten verrezen in het algemeen de meest aanzienlijke woningen. De rooilijnen van de herenhuizen aan de zuidzijde van de Boulevard Heuvelink volgden nauwkeurig de gebogen lijn van de boulevard. De bewoners hadden aanvankelijk (tot de aanleg van de Statenlaan) vanuit de achtertuin een mooi uitzicht op het rivierlandschap.

Binnen de reeksen herenhuizen werden enkele opmerkelijke complexen gerealiseerd, waaronder de zogenaamde *Brusselse huizen* aan de Spijkerstraat (nummers 217-239) in een eclectische bouwtrant. Deze werden in 1877 gebouwd naar ontwerp van de architect J.H. van Sluijters (1832-1916), deels in opdracht van Jhr. W.P.A. Teding van Berkhout, deels in eigen beheer.

De huizen hebben hun naam te danken aan de overeenkomsten met de architectuur van herenhuizen in Brussel, waarmee Van Sluijters kennismaakte in de jaren dat hij als leerling-architect in enkele Brusselse randgemeenten werkzaam was.

Bijzondere bebouwing

Behalve aan woonbebouwing in de vorm van de herenhuizen boden het Spijkerkwartier en Boulevardkwartier ook ruimte aan diverse panden met andere functies. Veel van deze gebouwen verloren in de loop van de jaren hun oorspronkelijke functie en hebben plaats moeten maken voor vervangende nieuwbouw, veelal woningen en kantoren. In het navolgende wordt op enkele, nog bestaande school- en kerkgebouwen nader ingegaan.

In 1882 werd aan de Kastanjelaan een school voor lager onderwijs gebouwd (de latere R.K. Fröbelschool), naast de oprijlaan van het Gelders Spijker, waarvan de hekpalen aan de Kastanjelaan gehandhaafd bleven. Aan de Boulevard Heuvelink werd in 1895 de Ambachtsschool (later Technische school) gebouwd en in 1899 aan de Parkstraat de Christelijk Gereformeerde kerk.

Aan de Schoolstraat werd in 1904 de Lorentz-HBS gebouwd, naar ontwerp van Gemeentewerken (G. Versteeg).

Omdat Versteeg de breedte van de Schoolstraat aan de geringe kant vond, werd het gebouw 8 meter teruggerooid. De aangrenzende conciërgewoning werd wel in de rooilijn geplaatst. Ten behoeve van de bouw moesten eerst enkele krotten aan de Rietebek worden opgeruimd. Ook voor de bouw van 'School XIX voor MULO' aan de Spijkerstraat (hoek Boekhorstenstraat) moesten enkele tientallen krotten worden opgeruimd. Het eveneens door Versteeg ontworpen gebouw verrees in 1912. Een ander markant pand is het kerkgebouw van de Vrijzinnig Hervormde Gemeente dat in 1926 aan de Parkstraat verrees, naar ontwerp van H.B. van Broekhuizen van architectenbureau G. Feenstra.

Openbare ruimte en groenvoorzieningen

Doordat het Spijkerkwartier en Boulevardkwartier aan de rand van de stad liggen, was er relatief weinig ruimte voor groen gereserveerd. In de wijk lag bovendien aanvankelijk het landgoed het Gelders Spijker en ook de groene singelzone was dichtbij. In de oudste delen, maar ook in de jongere straten met smalle profielen, staan de huizen in het algemeen direct aan de straat. In de bredere straten was wél ruimte voor kleine voortuinen. Deze werden in het algemeen door middel van ijzeren hekwerken van de straat en van elkaar afgescheiden, vermoedelijk overeenkomstig een van de voorwaarden bij de uitgifte van de bouwkavels.

Slechts in enkele straten was ruimte voor beplanting. Van de oorspronkelijke beplantingsplannen is echter weinig bekend. Vermoedelijk waren aanvankelijk alleen de Emmastraat en Boulevard Heuvelink beplant. De Emmastraat had aanvankelijk een smalle middenberm met daarop een enkele rij bomen. Boulevard Heuvelink kreeg als de ruggengraat van de nieuwe wijk de meest groene uitstraling. In 1882 werden er 430 iepen en platanen geplant. Ter hoogte van de Kastanjelaan was ruimte voor twee min of meer driehoekige plantsoenen, terwijl later aan de zijde van de Emmastraat een taps toelopen plantsoen werd aangelegd.

Wijzigingen

In het Spijkerkwartier en Boulevardkwartier hebben sinds de afronding ervan aan het begin van de 20^e eeuw steeds vernieuwingen plaatsgevonden. De hoofdopbouw van de kwartieren bleef echter steeds intact. Van de wat meer grootschalige wijzigingen was de afbraak van het bestedelingenhuis op de hoek van de Spijkerstraat en de Schoolstraat ten behoeve van woningbouw (omstreeks 1925-1930) een vroeg voorbeeld. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het meest westelijke, aan de Eusebiusbuitensingel grenzende, deel van de Boulevard Heuvelink zwaar beschadigd.

Voorts werden vooral de, door middel van smalle straten ontsloten, grote binnenterreinen achter de bebouwing aan weerszijden van de Spijkerstraat herhaaldelijk gewijzigd. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw maakte dit deel van het Spijkerkwartier opnieuw een vervallen indruk. Scholen stonden leeg en er waren enkele hinderlijke kleine bedrijven.

In het kader van de stadsvernieuwing werden de krottenwijkjes gesloopt en door nieuwbouw vervangen. Ook een deel van de Spijkerstraat kreeg nieuwe bebouwing; school XIX bleef echter gespaard.

Door de herbouw met woningen in een eigentijdse vormgeving ging het oorspronkelijke karakter van deze buurt verloren. Wel bleef een soortgelijke wegenstructuur behouden: kleine, korte en doodlopende straatjes en poortjes die toegang geven tot kleine binnenterreinen. Naast deze meer grootschalige stadsvernieuwingsprojecten verschenen zowel in het Spijkerkwartier als het Boulevardkwartier tussen de oorspronkelijke bebouwing nieuwe panden, waarbij veelal van de oorspronkelijke bebouwing afwijkende verschijningsvormen en bouwhoogten werden toegepast.

Elementen in de inrichting van de openbare ruimte verdwenen in de loop van de tijd of werden aangepast. De herkenbaarheid van de oorspronkelijke S-vormige structuur van de Boulevard Heuvelink nam af door het opnieuw aanleggen en verbreden van de Johan de Wittlaan (1940) en de gedeeltelijke omvorming van de drie driehoekige plantsoenen in parkeerplaatsen. Het van oorsprong zeer brede profiel van de Boulevard werd verstoord door de aanleg van insteekparkeerplaatsen aan beide zijden van de Boulevard Heuvelink, over de gehele lengte.

Sommige zijstraten werden ontdaan van de oorspronkelijke inrichting en voorzien van een woonerfachtige inrichting al dan niet met een weg-as-verspringing, links of rechts parkeren afgewisseld met beplanting.

In het Boulevardkwartier werden sommige voortuinen als parkeerplaats in gebruik genomen, terwijl de ijzeren hekwerken hier en daar verdwenen of plaatsmaakten voor andere typen erfafscheiding. In sommige gevallen leidde dit tot een verstoring van de continuïteit en de rust in het straatbeeld. Daarentegen werd op andere plaatsen de oorspronkelijke situatie juist weer met de nodige zorg hersteld.

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

Algemeen

In hoofdlijnen kan het gebied worden gekarakteriseerd als een stedelijk ingericht gebied met een - afgezien van de oudste delen aan de randen - sterk planmatig, rationeel karakter, vooral bebouwd met reeksen herenhuizen. Ondanks de relatief lange ontwikkelingsgeschiedenis en ondanks het feit dat in het Boulevardkwartier gemiddeld voor een meer gegoede doelgroep werd gebouwd dan in het Spijkerkwartier vormen beide kwartieren een sterk samenhangend geheel. Enerzijds komt dit doordat de wegenstructuren van beide kwartieren sterk met elkaar zijn verweven, anderzijds door de toepassing van eenzelfde type bebouwing: hoofdzakelijk in lange rijen, maar hier en daar ook in kleinere blokken aaneengeschakelde, statige herenhuizen. In dit hoofdstuk worden eerst de tegenwoordige hoofdkenmerken geschetst van de stedenbouwkundige opzet en het stratenpatroon. Vervolgens wordt ingegaan op de hoofdkenmerken van het bebouwingsbeeld in het algemeen en enkele opvallende bouwwerken in het bijzonder.

Stedenbouwkundige opzet

De hoofdopbouw van het gebied vertoont een duidelijk planmatig karakter. Aan de west- en noordzijde vormen respectievelijk de buitensingels en de Steenstraat een duidelijke begrenzing. Het stratenpatroon omvat een stelsel van haaks op elkaar staande straten, dat aan de zuidzijde wordt afgesloten door de gebogen Boulevard Heuvelink. De straten omsluiten min of meer rechthoekige bouwblokken, waarvan de grootste al dan niet bebouwde binnenterreinen hebben. Het stratenpatroon vertoont voorts een zekere hiërarchie. De noord-zuidgerichte Spijkerlaan-Kastanjelaan vormt samen met de oost-westlopende Spijkerstraat en Parkstraat het hoofdasstelsel. Vooral aan de plattegrond van het noordelijke deel, het Spijkerkwartier, is afleesbaar dat aansluiting moest worden gezocht op oudere, reeds bebouwde delen, ontsloten door een patroon van diverse smalle (dwars)straten. Opvallend zijn verder de afgeschuinde hoeken van de bouwblokken op diverse kruispunten.

Binnen het zuidelijke deel vormt de Boulevard Heuvelink een belangrijk verbindend element. De boulevard heeft een opvallende S-vormige structuur en een zeer breed profiel, waarin drie, kleine pleinvormige ruimten zijn opgenomen. De beleving van het gebogen karakter is voor het westelijke deel van de boulevard sterk verminderd sinds de aanleg en verbreding van de Johan de Wittstraat. Het oostelijke uiteinde van de Boulevard wordt duidelijk gemarkeerd door een visuele afsluiting met een rij aaneengesloten herenhuizen aan de Emmastraat. Door het lichtgebogen karakter van de Emmastraat is de zichtlijn in deze straat kort.

Hoewel beide kwartieren een samenhangend geheel vormen, zijn er toch enkele verschillen waarneembaar. In het algemeen is het Boulevardkwartier duidelijk ruimer van opzet dan het Spijkerskwartier. De meeste straten hebben bredere profielen, terwijl ook de kavels en woningen in het algemeen groter en dieper zijn. In het Boulevardkwartier ontbreken de voor het Spijkerskwartier karakteristieke kleinste dwarsstraten.

Door de ruimere opzet kon het Boulevardkwartier een groenere uitstraling krijgen dan het Spijkerskwartier, waar het groen vrijwel geheel ontbreekt. Een nog altijd zichtbaar gevolg van de keuze om de latere uitbreidingen een ruimere opzet te geven, is het voorkomen van opvallende verspringingen in de rooilijnen in de overgangszone tussen beide kwartieren. Dit is bijvoorbeeld goed waarneembaar in de Parkstraat, Kastanjelaan en Emmastraat.

Tussen wegen met een verkeersfunctie en die met een verblijfsfunctie is tegenwoordig een duidelijk onderscheid. De wegen met een verkeersfunctie hebben de breedste profielen; dit zijn de Boulevard Heuvelink, Emmastraat, Kastanjelaan en Parkstraat. Ook de Prins Hendrikstraat heeft een relatief breed profiel. De zijstraten, de Gravenstraat, Prinsessestraat en de Dijkstraat, hebben een verblijfsfunctie en zijn ook als zodanig ingericht. Een deel van de straten met een belangrijke verkeersfunctie is voorzien van een asfaltlaag met een rode fietsstrook, zoals de Spijkerslaan. De overige straten hebben veelal een klinkerbestrating, met soms een fietsstrook van rode klinkers.

Bebouwingsbeeld

Algemeen

Zowel in het Spijkerskwartier als in het Boulevardkwartier is sprake van een in hoofdlijnen betrekkelijk uniform bebouwingstype en -beeld: vooral aaneengeschaalde herenhuizen van tweeënhalve of drie bouwlagen uit de periode 1850-1910, vaak met een souterrain en een schilddak. Eenheid in architectuur - veelal neorenaissance en eclecticisme - en detaillering zorgen voor de nodige samenhang. Wel is er enig verschil in de grootte van de woningen. Naast panden met volledig gepleisterde en wit geschilderde (voor)gevels komen ook gevels voor waar metselwerk door speklagen wordt onderbroken. Diverse panden zijn voorzien van detailleringen en ornamenten, zoals balkons, rijk versierde dakkapellen en torentjes.

In de noordoostelijke randzone, maar vooral ook aan smallere straten en op binnenterreinen in de westelijke en noordelijke randzone is woon- en bedrijfsbebouwing te vinden van mindere allure, waarvan de schaal en maatvoering echter in het algemeen nog wel aansluiten op het karakter van de rest van het gebied. Dit geldt ook voor de binnen de grenzen vallende, voornamelijk uit winkel- en bedrijfspanden bestaande, zuidelijke wand van de Steenstraat. Ook liggen in het gebied enkele stadsvernieuwingsprojecten.

Opvallend is dat in het Spijkerskwartier de bouwblokken vrijwel geheel gesloten zijn met op de kruisingen van straten afgeschuinde hoeken. Voorts is in het Boulevardkwartier een duidelijke hiërarchie in de bebouwing te herkennen. Aan de hoofdwegen staan grote aaneengebouwde (en soms ook vrijstaande) veelal rijk gedetailleerde herenhuizen met een statige uitstraling, aan de smallere zijstraten meer eenvoudig vormgegeven herenhuizen. Ook komen als herenhuizen ogende beneden- en bovenwoningen voor. In tegenstelling tot het Spijkerskwartier zijn de bebouwingswanden van de hoofdstructuur niet om de straathoeken doorgebouwd: ook de hoekpanden hebben diepe tuinen. Op enkele plekken zijn deze tuinen echter aan de straatzijde dichtgebouwd, waardoor alsnog een (meer) gesloten wand is ontstaan en de karakteristieke doorkijk in de achtertuinen verdween.

Bijzondere bebouwing

In deze paragraaf worden enkele bijzondere delen van straatwanden en enkele bouwwerken nader getypeerd.

Brusselse huizen; Spijkerstraat 217-239 (1877)

Binnen de Spijkerstraat vormt de reeks van twaalf herenhuizen, met de bijnaam 'de Brusselse Huizen' een opvallende en markante eenheid. Het aan de noordzijde van de straat gesitueerde, symmetrisch opgezette blok vormt tevens de visuele afsluiting van de Prins Hendrikstraat. De huizen staan - afgezien van het smalle trottoir - direct aan de straat. Het blok vormt een gaaf en goed voorbeeld van burgerhuizen in eclectische stijl. De huizen hebben een opvallend hoog souterrain dat ter hoogte van de voordeuren is onderbroken. De statige hal is anderhalve etage hoog. Op de bel-etage zijn de gevels geheel gepleisterd. Op de eerste etage wisselen metselwerk- en pleisterbanden elkaar af. Alle woningen hebben een mansardekap, die van oorsprong gedekt was met zinken leien.

Zuidzijde Boulevard Heuvelink

De bebouwing aan de zuidzijde van de Boulevard Heuvelink tussen de Johan de Wittlaan en de Groen van Prinstererstraat is in twee perioden gerealiseerd. Het deel ten westen van de Van der Spieghelstraat werd als eerste bebouwd en bestaat zowel uit kleine blokken als zeer dicht opeengebouwde vrijstaande herenhuizen. Daarbij vormt de bebouwing in de bocht het meest karakteristieke deel; de rooilijn volgt nauwkeurig de bocht in de boulevard. Het deel ten oosten van de Van der Spieghelstraat bestaat merendeels uit in rijen aaneengeschaalde herenhuizen van een wat kleinere omvang en minder statige uitstraling.

Kruispunt Parkstraat - Prins Hendrikstraat

Ook het kruispunt van de Parkstraat en de Prins Hendrikstraat verdient speciale aandacht. De beplanting wordt hier onderbroken en de nadruk wordt duidelijk gelegd op de opvallende, omstreeks 1880 gebouwde hoekpanden, die tezamen een bijzonder fraai geheel vormen. De hoekpanden hebben een naar het kruispunt gerichte, afgeschuinde hoek.

Op de noordwestelijke hoek - de plaats waar vroeger het oorspronkelijke gebouw van landgoed het Gelders Spijker heeft gestaan - staat momenteel het pand genaamd 'Villa Gelders Spijker'. Aan de overzijde van de Parkstraat, op de zuidwestelijke hoek, staat een eveneens vrijstaand en min of meer identiek pand. Op de zuidoostelijke hoek staat een karakteristiek pand dat vroeger diende als opslagplaats en stalling van de verhuisonderneming De Gruijter & Co.

Voormalige Ambachtsschool; Boulevard Heuvelink

De zuidelijke straatwand van het deel van de Boulevard Heuvelink, gelegen tussen de Rietgrachtstraat en de Van Oldenbarneveldtstraat, wordt gedomineerd door de imposante voorgevel van de voormalige Ambachtsschool, thans onderdeel van het Mozaïekcollege. Het uit 1895 daterende gebouw in neorenaissancestijl heeft drie bouwlagen en een afgevlakt schilddak. De symmetrisch ingedeelde voorgevel is opgebouwd uit vijf traveeën. De beide hoektraveeën en de middentravee springen naar voren en zijn voorzien van een kap haaks op de hoofdkap.

Lorentz-HBS; Schoolstraat

Enigszins weggestopt in de Schoolstraat staat sinds 1904 het imposante schoolgebouw van de Lorentz-HBS, waarvan de voorgevel vrijwel de gehele westelijke straatwand in beslag neemt. Voor de school ligt een klein, maar breed plein dat van de straat is afgescheiden door monumentaal hekwerk, dat bestaat uit gemetselde hekpijlers en ijzeren hekwerken. Het door de architect G. Versteeg ontworpen gebouw in een door de Art Nouveau, het rationalisme en de ideeën van Berlage beïnvloede stijl heeft twee bouwlagen met een kap. Aan de rode gevel is de opzet van het schoolgebouw duidelijk af te lezen. In het midden bevindt zich de ingang, links en rechts daarvan zijn de lokalen. De bijbehorende conciërgewoning staat wel in de rooilijn, waardoor het geheel aansluit op de aangrenzende bebouwing.

School XIX voor MULO; Spijkerstraat

Binnen het westelijke deel van de Spijkerstraat neemt de voormalige School XIX voor MULO een markante plaats in. De school staat op een betrekkelijk groot perceel, gelegen op de hoek van de Spijkerstraat en de Boekhorstenstraat. Op de hoek van beide straten ligt voor het schoolgebouw een schoolplein, dat door middel van monumentaal hekwerk van de straat wordt gescheiden. Het schoolgebouw zelf heeft een L-vormige plattegrond, waarvan de vleugels het schoolplein aan de noord- en oostzijde begrenzen. In het snijpunt en aan de uiteinden van beide vleugels heeft het gebouw torenachtige bouwvolumes. Het complex herbergt tegenwoordig atelierruimten en een theater.

Vrijzinnig hervormde kerk; Parkstraat

Aan de noordzijde van de Parkstraat, nabij de hoek met de Kastanjelaan, staat sinds 1926 een vrijzinnig hervormde kerk. Binnen de gevelwand valt het op door de afwijkende vormgeving en het materiaalgebruik. Het door de architect H.B. van Broekhuizen ontworpen pand in de stijl van de Nieuwe Haagse School heeft een nuchtere, zakelijke doosvorm, en is opgetrokken in metselwerk van geelgrijze klinkers. De gevel heeft een horizontale geleiding. De ingangspartij bevindt zich in het midden van de gevel en bestaat uit een portiek met een betonnen luifel. Rond de ingangspartij is een omlijsting aanwezig van siermetselwerk in banden dat ongeveer de helft van de gevel beslaat. Boven deze sierbanden bevindt zich een horizontale strook met glas-in-lood ramen.

Openbare ruimte en groenvoorzieningen

Als gevolg van de stedelijke opzet is in beide kwartieren relatief weinig plaats voor openbaar groen. Ruimte voor plantsoenen is er alleen in de beide grote bochten in de Boulevard Heuvelink en op het tot een pleinvormige ruimte verbrede oostelijke uiteinde van de boulevard. Voor het statige, groene karakter dat de Boulevard Heuvelink moest krijgen, zijn deze drie min of meer driehoekige plantsoenen van groot belang. De inrichting is echter meerdere malen gewijzigd, terwijl delen ervan zijn opgeofferd aan parkeerplaatsen.

Ook voor wegbeplanting is in de meeste straten geen ruimte. Waren aanvankelijk vermoedelijk alleen de Emmastraat en Boulevard Heuvelink beplant, tegenwoordig zijn - ondanks de smalle profielen - meer straten van beplanting voorzien. Zo hebben bijvoorbeeld ook de Kastanjelaan en de Parkstraat nu een relatief groene uitstraling.

In de oudst aangelegde en bebouwde delen van de wijk ontbreken ook de voortuinen, doordat de voorgevels direct aan de straten of trottoirs grenzen. In de jongere delen - met name in het Boulevardkwartier en de overgangszone naar het Spijkerkwartier - zijn wel kleine voortuinen, die merendeels nog van de straat en van elkaar zijn afgescheiden door middel van ijzeren hekwerk. De panden aan de zuidzijde van de Boulevard Heuvelink hebben de diepste voortuinen. De achtertuinen zijn voor de beleving van de wijk in het algemeen van minder belang. Sommige binnenterreinen of delen daarvan zijn tegenwoordig als groengebieden ingericht.

BEGRENZING

De begrenzing van het beschermd stadsgezicht is zodanig gekozen dat de tot de oorspronkelijke uitbreidingsplannen behorende, waardevolle onderdelen van zowel het Spijkerkwartier als het Boulevardkwartier zoveel mogelijk binnen de grenzen liggen. De destijds (op)nieuw aangelegde straten, namelijk Spijkerstraat, Parkstraat, Boulevard Heuvelink, Dijkstraat, Princessestraat, Gravenstraat, Spijkerlaan, Kastanjelaan, Prins Hendrikstraat, Schoolstraat, Driekoningenstraat, Hertogstraat liggen dan ook geheel binnen de grenzen van het beschermd stadsgezicht.

Aan de westzijde van het beschermd gebied ligt de grens aan de oostzijde van de Eusebiusbuitensingel en Velperbuitensingel. De deels gaaf bewaard gebleven fraaie singelbebouwing valt aldus ook binnen de begrenzing. Dat geldt eveneens voor de daarachter gelegen bebouwing, die in het algemeen qua schaal en maatvoering aansluit bij de rest van het beschermd gebied, maar van wisselende allure en ouderdom is.

Aan de noordzijde ligt de grens langs de zuidzijde van de Steenstraat. Deze oude uitvalsweg van Arnhem naar Velp en verder naar Zutphen was - net als de Eusebiusbuitensingel - één van de assen van waaruit het gebied werd ontwikkeld. De bebouwing tussen de Steenstraat en de Spijkerstraat - weliswaar van zeer wisselende allure - sluit qua schaal en maatvoering aan bij de rest van het beschermd gebied.

Aan de oostzijde ligt de grens langs de spoordijk, zodat het gebied tussen de Hertogstraat-Emmastraat, spoordijk en Dullertstraat binnen de omgrenzing valt. Hoewel dit gebied niet duidelijk tot het oorspronkelijke plangebied hoorde, is het wél grotendeels bebouwd overeenkomstig de uitgangspunten die in de rest van het Spijkerkwartier werden gehanteerd.

Aan de zuidzijde vormde de Boulevard Heuvelink de zuidelijke begrenzing van het oorspronkelijke plangebied. De grens van het beschermd stadsgezicht loopt hier langs de achterste perceelsgrenzen van de bebouwing aan de zuidzijde van de Boulevard Heuvelink. Het aangrenzende noordelijke deel van de Van Oldenbarneveldtstraat kreeg destijds een vergelijkbare uitstraling en is binnen de grenzen getrokken.

Het westelijk van de Rietgrachtstraat gelegen deel van de Boulevard Heuvelink heeft met name ten gevolge van de verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog haar oorspronkelijke, waardevolle karakter vrijwel geheel verloren. Het deel ten zuiden van de Boulevard Heuvelink is daarom buiten de begrenzing gehouden.

De exacte begrenzing is aangegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/16/06.

NADERE TYPERING VAN TE BESCHERMEN WAARDEN

(kaart 3)

Essentieel is dat het Spijkerkwartier en Boulevardkwartier herkenbaar zijn als goede en relatief gave voorbeelden van de wijze van stadsuitleg in Nederland uit de tweede helft van de 19^e eeuw, bestemd voor de meer goeude klassen. Daarbij is aan verschillen in de opzet van de wijk en de uitstraling van de bebouwing bij de oudere delen de grote invloed van het particulier initiatief nog afleesbaar en bij de jongere delen de meer actieve opstelling van de overheid.

Beschermenswaardig is de gehele stedenbouwkundige opzet van het gebied, dat door de opzet en de in hoofdlijnen min of meer uniforme wijze van bebouwing met in blokjes of rijen aaneengebouwde herenhuizen een sterke visuele samenhang vertoont.

De bebouwing is in de randzones op sommige plekken weliswaar van wisselende ouderdom en allure, maar sluit qua schaal en maatvoering doorgaans nog goed aan op het totaalbeeld. De ruimtelijke kwaliteit kan met name in deze randzones verder worden versterkt door de invulling van ontstane hiaten met, en het vervangen van beeldverstorende bebouwing door nieuwbouw, passend binnen de in deze toelichting beschreven beschermenswaardige karakteristieken.

Met betrekking tot de *stedenbouwkundige hoofdstructuur* zijn van belang:

- het stratenpatroon, met hoofdzakelijk haaks op elkaar staande - zowel lange als kortere - relatief smalle straten en, ter afsluiting aan de zuidzijde, een brede gebogen boulevard;
- de karakteristieke verspringingen in de rooilijnen;
- de op diverse kruispunten, karakteristieke afgeschuinde hoeken van de bouwblokken;
- de ligging en hoofdvorm van de drie tot pleinachtige ruimten verbrede delen van Boulevard Heuvelink;
- de hoofdkenmerken van de straatprofielen van Boulevard Heuvelink, Parkstraat, Kastanjelaan en Prins Hendrikstraat (voorgevel-voortuin-hekwerk-trottoir-straat-trottoir-hekwerk-voortuin-voorgevel);
- de karakteristieke doorzichten in de achtertuinen van hoekpanden van de niet-gesloten bouwblokken.

Met betrekking tot het *bebouwingsbeeld* zijn van belang:

- het type bebouwing: overwegend herenhuizen van tweeënhalft tot drie bouwlagen, met een souterrain en kap;
- de naar de kruispunten afgeschuinde of afgeronde hoeken van diverse bouwblokken;
- de eenheid in het bebouwingsbeeld, ontstaan door de toepassing van een in het algemeen sterk verticale geleding (hoofdvolume, venster- en deur-openingen) al dan niet gecombineerd met horizontale accenten (kroonlijsten, speklagen, plinten en kordonlijsten), van pleisterwerk, trappen, balkons, dakkapellen en diverse details, waarbij de woningen in het zuidelijke deel van het gebied in het algemeen groter zijn en rijker gedetailleerd;
- de bijzondere bebouwing.

Met betrekking tot de *tuinen en groenvoorzieningen* zijn van belang:

- het groene, onverharde karakter van de voortuinen bij de panden in de Parkstraat, Kastanjelaan, Prins Hendrikstraat en Boulevard Heuvelink;
- het groene karakter van de drie min of meer driehoekige pleinvormige ruimten (plantsoenen) in de Boulevard Heuvelink;
- de eenheid in en de wijze waarop voortuinen van de trottoirs zijn gescheiden (ijzeren hekwerken);
- de laanbeplanting van Boulevard Heuvelink.

WAARDERING

Het Spijkerkwartier en Boulevardkwartier zijn van hoge *stedenbouwkundige waarde* op grond van de hoogwaardige ruimtelijke en esthetische kwaliteit, mede tot stand gekomen op basis van herkenbare stedenbouwkundige concepten.

Het gebied is ook van stedenbouwkundig belang op grond van de sterke samenhang, die ontstaat dankzij de heldere opzet, de goede onderlinge afstemming van architectuur en stedenbouw en de relatief uniforme wijze van bebouwing en inrichting, ondanks het feit dat het gebied in een tijdsbestek van ruim vijftig jaar werd gerealiseerd.

Het gebied is verder van belang op grond van de hoogwaardige *esthetische kwaliteit* van de aanwezige bebouwing (dit komt onder andere tot uitdrukking in de gave verhoudingen, het kleurgebruik en de rijke detaillering) en de groepering ervan in relatie tot de omgeving.

Het gebied is ten slotte van belang wegens de *gaafheid* van de oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet en de *gaafheid* van de hoofdvormen van het merendeel van de bebouwing.

Tevens is het gebied van *cultuurhistorische waarde* als goed voorbeeld van de wijze van stadsuitleg in Nederland uit de tweede helft van de 19^e eeuw, bestemd voor de meer gegoede klassen en tevens als uitdrukking van het streven van de gemeente Arnhem om vestigingsplaats te zijn voor welgestelden in het algemeen en de Indische repatrianten in het bijzonder.

Daarbij is aan verschillen in de opzet van de wijk en de uitstraling van de bebouwing bij de oudere delen de destijds grote invloed van het particulier initiatief nog afleesbaar en bij de jongere delen de toenemende betrokkenheid van de overheid.

RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING

Ter effectivering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

BRONNEN

- R.S. Dalman, *Groeten uit een veranderend Arnhem, tussen 1893 en 1993 ligt een eeuw*, Zaltbommel 1993.
- Dienst stedenbouw Arnhem, *Monumentenlijst, lijst van beschermde stads- en dorpsgezichten en gevoelige gebieden, deelgebied 3*, Arnhem 1988.
- W. Knap en G.F.C. Vergouwe, *Arnhem 1233-1933*, Arnhem 1933.
- W. Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem; de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad*, Zutphen 1990.
- W. Lavooij, *Gebouwd in Arnhem; jongere bouwkunst vanaf 1840*, Zutphen 1990.
- *Gemeentebescrijving Arnhem*. Uitgave: Stichting MIP-Gelderland, Oosterbeek 1990.
- *Verslagen der zittingen van den gemeenteraad te Arnhem*. (Diverse jaren).
- *Verslagen van den toestand der gemeente Arnhem*. (Diverse jaren).

Kaarten

1. Oriëntatiekaart, RDMZ 2004.
2. Ontwikkelingskaart, RDMZ 2005.
3. Waarderingskaart, RDMZ 2005.

COLOFON

Uitgave: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2005

Onderzoek en tekst:
Gelders Genootschap

RDMZ-kaarten: drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag: Gelders Genootschap

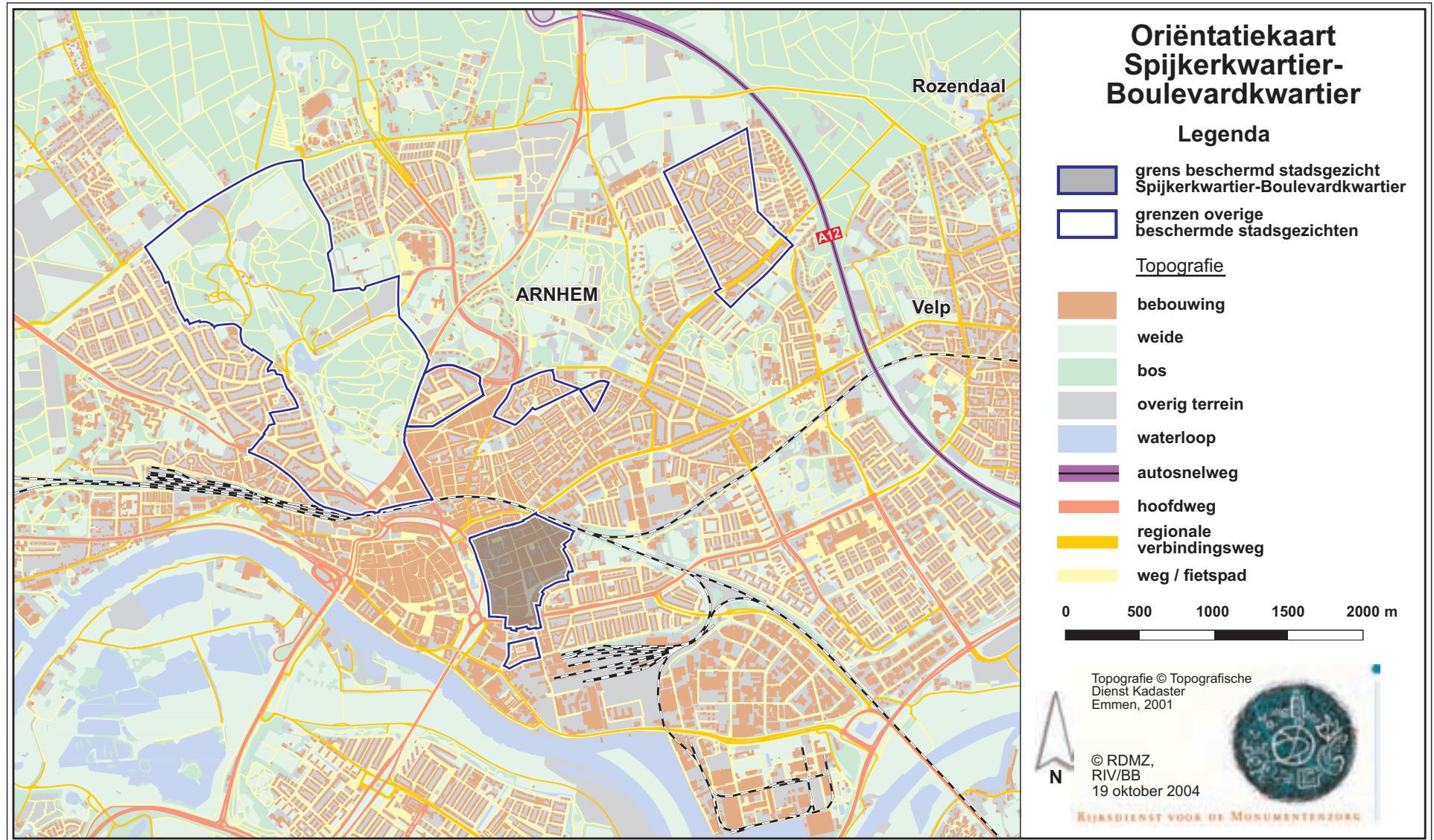
Redactie: RDMZ, drs. E.B. Manuel

PRODUCTIE

RDMZ/Drukkerij Kerckebosch bv, Zeist

BIJLAGEN

1. Oriëntatiekaart.
2. Ontwikkelingskaart.
3. Waarderingskaart.

Kaart 1 Oriëntatiekaart

Ontwikkelingskaart Spijkerkwartier- Boulevardkwartier

Legenda

- grens beschermd stadsgezicht
- gebied bebouwd in genoemde periode
- gebied bebouwd voor genoemde periode
- wegaanleg in genoemde periode
- wegaanleg voor genoemde periode
- spoorweg (aanleg ca. 1855)

beek

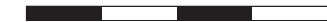
1 Gelders Spijker

2 Den Hertog

huidige topografie

- bebouwing
- wegen/overige verharding
- spoorlijn

0 125 250 375 500 m

N

Topografie © Topografische
Dienst Kadaster
Emmen, 2003

© RDMZ, RIV/BB
12 januari 2005

RIJSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

